

АСЕРТИВИ У КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНІЙ СТРУКТУРІ МОВЛЕННЯ СУДДІВ

*Доценко Олена Леонідівна,
канд. філол. наук, доц.
Академія управління МВС*

Статтю присвячено актуальній проблемі сучасної юридичної лінгвістики – визначенню комунікативно-прагматичних особливостей мовлення учасників судового дискурсу. Розглянуто один із типів висловлень за ілокутивною силою – асертивні конструкції.

Ключові слова: судовий дискурс, ілокутивна сила, асертив.

Однією з найактуальніших проблем сучасної лінгвістики є дослідження дискурсів різних типів: політичного (П. Серію, І.В. Ковалевська, І.В. Стецула, Г. Крес та ін.), наукового (Г.М. Яворська, Е. Хесс-Литіч, Р. Стрілманн та ін.), медичного (Р. Відеман, А. Цикурел), національного (А.М. Баранов, Е. Берендт, Н. Діттмар та ін.) тощо. Привертає увагу дослідників і юридичний, зокрема судовий дискурс (Д. Майлард, Р. Водак, О.С. Александров), який відрізняється від інших тим, що регламентується не лише мовними та соціальними нормами, а й правовими. Це, з одного боку, робить мовленнєві дії учасників судового дискурсу більш прогнозованими, а з другого – ускладнює комунікацію необхідністю дотримуватися букви закону. Чи не найважче за таких обставин доводиться суддям, адже вони повинні правильно і законно організувати власне мовлення та мовлення інших учасників судового процесу. Цим визначена практична потреба у дослідженнях особливостей організації комунікативного процесу в судовому засіданні, ефективність якого великою мірою залежить від уміння служителів Феміди реалізувати у власному мовленні закони права, закони мови і закони спілкування.

Судді чи не найбільше потерпають від неуваги лінгвістів, які чомусь вважають активними комунікантами зацікавлених учасників судового процесу, тобто тих, хто, реалізуючи принцип змагальності українського судочинства, в ході судових слухань чинять комунікативний вплив на інших зацікавлених і незацікавлених учасників судового дискурсу, зокрема й на суддів, з метою переконати їх у слушності власного бачення проблеми, що стала об'єктом судового розгляду, визначити ступінь вини обвинуваченої особи, обрати міру покарання тощо. Однак комунікативна функція судді є пріоритетною. По-перше, саме суддя (голова в судовому засіданні) відповідно до чинного законодавства повинен організувати судовий дискурс. Це передбачено ст. 162 Цивільного процесуального кодексу України ("Головуючий керує судовим засіданням, спрямовуючи судовий розгляд на забезпечення повного, всебічного і об'єктивного з'ясування обставин справи, усуваючи з судового розгляду все, що не має істотного значення для вирішення справи, а також забезпечує належний виховний рівень судового процесу... Головуючий вживає необхідних заходів до забезпечення в судовому засіданні належного порядку") та ст. 260 Кримінально-процесуального кодексу України ("Головуючий в судовому засіданні керує судовим засіданням, спрямовуючи судове слідство на забезпечення здійснення сторонами своїх прав, усуває з судового слідства все те, що не стосується розглядуваної справи, і забезпечує належний високий рівень судового процесу"). По-друге,

судді мають низку привілеїв порівняно з іншими учасниками процесу, наприклад, ставити запитання для уточнення і доповнення відповідей свідка, підсудного та потерпілого протягом усього їх допиту (ст. 300, 303, 308 КПК України). Ці правові засади визначають особливості комунікативної поведінки суддів, зокрема й ілокутивні характеристики їх мовлення, і, перш за все, ілокутивну силу.

Дж. Р. Серль виділяв такі типи висловлень за ілокутивною силою: асертиви ("ми повідомляємо іншим про стан справ" [Серль 1986, 194]), директиви ("ми намагаємося змусити інших учинити щось" [Серль 1986, 194]), комісиви ("ми беремо на себе зобов'язання вчинити щось" [5, 194]), експресиви ("ми виражаємо свої почуття і відношення" [Серль 1986, 194]), декларативи ("ми за допомогою висловлень вносимо зміни в світ" [Серль 1986, 194]). І.П. Сусов дещо конкретизував цю класифікацію. Він, аналізуючи інтенційний (ілокутивний) компонент як один з головних у комунікативно-прагматичній структурі висловлення [Сусов 1986, 8], виділив такі типи комунікативних актів за ілокутивною силою: 1) акт констатації (чи ствердження) певного реального стану речей (констатив, асертив); 2) акт спонукання співрозмовника до вчинення певних дій (директив); 3) акт запиту у співрозмовника інформації, якої не вистачає (інтеррогатив, квестив, еротетив); 4) акт обіцянки (комісив); 5) акт вираження свого ставлення до співрозмовника й урегулювання взаємин з ним (експресив); 6) акт проголошення змін у статусі співрозмовника чи іншого учасника комунікативної ситуації волею мовця, наділеного відповідними повноваженнями (декларатив) [Селіванова 2006, 110]. Усі ці ілокутивні характеристики по-різному виявляються в комунікативних актах суддів залежно від регламентації процесуального законодавства та рівня професійної компетенції самого судді. Д. Вандервекен виділив шість компонентів у ілокутивній силі: ілокутивна мета, спосіб її досягнення, пропозиційний зміст, підготовчі умови й умови щирості, показник щирості. Аналіз мовлення суддів за окресленими показниками дозволить встановити якість організації комунікативного процесу в судовому засіданні, виявити позитиви та прорахунки у мовленні професійних учасників судового дискурсу, вплив цих чинників на якість ухвалених рішень.

Асертиви є чи не найуживанішими в судовому дискурсі, адже "кожна зі сторін, маючи у правовій суперечці протилежний інтерес, намагається пояснити свою поведінку з людського, життєвого погляду і з цих позицій створює та підтримує той чи інший словесний образ ситуації, що підлягає юридичній кваліфікації" [Губаєва 2004, 95]. Однак це стосується передусім мовлення зацікавлених учасників судового дискурсу, які ставлять собі за мету навести якомога більше аргументів на підтвердження власної правової позиції в конкретному судовому процесі, та незацікавлених учасників (свідків, експертів), завданням яких є поінформувати суд про відомі їм факти, що стосуються справи. Отже, у першому випадку ми маємо справу з переконуванням, яке полягає в наведенні аргументів, які б довели або спростували відповідне положення. С.І. Недашківська справедливо зауважує, що "локалізований цей вид в основній частині (середині) промови і характерний для таких тематичних блоків, як "Аналіз зібраних у справі доказів", "Юридична кваліфікація злочину", "Індивідуалізація", "Думки про міру покарання" (Слід зазначити, що той чи інший вид мовленнєвого впливу наявний у всій промові в цілому, в кожній її композиційній частині. Ми виді-

ляємо лише ті, для яких певний вид є основним, первинним). У таких аргументативних блоках автором розглядаються й аналізуються матеріали справи, розкривається чи цитується зміст конкретних статей КК, наводяться показання свідків, очевидців, дані експертизи тощо. У решті решт усе це вже відомо складу суду, оскільки саме судді є тими, на кого перш за все спрямовано переконувальний ефект промови, однак залежно від того, ким проголошується промова, адвокатом чи прокурором, інформація виявляється в дещо зміненому вигляді" [Недашковская]. Слід зауважити, що тут ідеться переважно про наведення фактів, невідомих комусь із учасників процесу або присутніх в залі суду. У цьому виді комунікації актуалізується фактор адресата: "Через свою специфіку цей мовленнєвий жанр має чотирьох адресатів (склад суду, процесуальний опонент, підсудний, громадяни, присутні в залі суду), тому характер інформаційного впливу для кожного з них буде різним. Так, щодо суддів, підсудного й опонента судового оратора, то для них інформування не є принципово новим, оскільки ці учасники процесу певною мірою вже знайомі з обставинами справи. Новизна інформації для них може полягати в оцінці справи мовцем, в інтерпретації вже відомих фактів з погляду позиції, яку займає оратор. Щодо громадян, присутніх на судовому розгляді, представників преси, а також присяжних засідателів, то для цих учасників кримінального процесу інформативний вплив виявляється повною мірою, оскільки вони здебільшого не знайомі з матеріалами справи заздалегідь" [Недашковская].

Аналіз асертивних комунікативних актів свідчить, що судді є не стільки їх продуцентами, скільки реципієнтами, адже всі учасники судових слухань відповідно до чинного процесуального законодавства зобов'язані звертатися до суддів і наводити інформацію, яка сприяла б ухваленню справедливого рішення. У мовленні суддів асертивні висловлення реалізуються лише в підготовчій частині судового засідання під час перевірки явки учасників судового розгляду, роз'яснення перекладачеві його обов'язків, оголошення складу суду і роз'яснення права відводу, роз'яснення свідкові та потерпілому їх прав і обов'язків тощо. Асертивні висловлення також використовуються відповідно до норм статті 178 Цивільного процесуального кодексу на початку розгляду справи по суті: "Розгляд справи по суті починається доповіддю одного з суддів", напр.: *На розгляді Верховного Суду знаходиться справа за скаргою довіреної особи в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі кандидата на пост Президента України Юценка Віктора Андрійовича Катеринчука Миколи Дмитровича на бездіяльність Центральної виборчої комісії, дії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України 24 листопада 2004 року та на рішення про оголошення Президентом Віктором Януковича. В указаній скарзі мова йде про порушення принципів, засад виборчого процесу при повторному голосуванні з виборів Президента України 21 листопада 2004 року в територіальних округах, які знаходяться в Донецькій та Луганській областях. Разом з тим грубі системні порушення принципів, засад виборчого процесу при повторному голосуванні мали місце в територіальних округах, які знаходяться в інших областях, зокрема в Запорізькій, Харківській, Миколаївській, Одеській, Дніпропетровській, а також в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі, що підтверджується поясненнями і доказами, які додаються до матеріалів справи. Отже, вказані в поясненнях факти системного і грубого порушення принципів і засад*

виборчого процесу при повторному голосуванні з виборів Президента України 21 листопада 2004 року в територіальних округах в Запорізькій, Харківській, Миколаївській, Одеській, Дніпропетровській областях, а також в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь з огляду на значну кількість виборців, які проживають на їх територіях, не дають можливості достовірно встановити результати волевиявлення виборців в цілому у єдиному загальнодержавному виборчому окрузі. Вказаний висновок підтверджується Постановою Верховної Ради України від 27 листопада 2004 року "Про політичну кризу у державі, що виникла у зв'язку з виборами Президента України". Так, в пункті 1 указаної Постанови Верховна Рада України як єдиний загальнодержавний представницький орган в Україні постановила: "Визнати недійсними результати повторного голосування з виборів Президента України 21 листопада 2004 року, що відбулося з порушенням виборчого законодавства і не відображає повною мірою волевиявлення народу". Крім того, слід зазначити, що вимоги, викладені в пунктах 3, 4 резолютивної частини скарги слід обґрунтовувати діями конкретних членів дільничних виборчих комісій, які передбачені статтею 158 Кримінального кодексу України. Отже, в разі залишення вимог в редакції, викладеній в скарзі, необхідним є встановлення в даній справі фактів, вчинення яких є злочинами. Однак відповідно до вимог частини 1 статті 62 Конституції України особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути підданою кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. На підставі викладеного та відповідно до статей 8, частина друга статті 124 Конституції України, статей 99, 103, 235, 243 з значком 10 Цивільного процесуального кодексу України, пункту 5 статті 94, пункту 1 статті 96 Закону України "Про вибори Президента України" змінює вимоги скаргачника, а саме викладає їх у наступній редакції: 1) визнати дії Центральної виборчої комісії по встановленню результатів голосування з виборів Президента незаконними, а протокол Центральної виборчої комісії про результати повторного голосування з виборів Президента України від 24 листопада 2004 року недійсним, скасувати постанову Центральної виборчої комісії від 24 листопада 2004 року № 1264 "Про результати виборів Президента України 21 листопада 2004 року та обрання Президента" як незаконну; 2) скасувати постанову Центральної виборчої комісії від 24 листопада 2004 року № 1265 "Про оприлюднення результатів виборів Президента" як незаконну; 3) встановити, що факти системного грубого порушення принципів і засад виборчого процесу при повторному голосуванні з виборів Президента України 21 листопада 2004 року є такими, що унеможливають достовірно встановити результати волевиявлення виборців у єдиному загальнодержавному виборчому окрузі по виборах Президента України; 5) визнати обраним Президентом України кандидата, який за підсумками голосування від 31 жовтня 2004 року набрав найбільшу кількість голосів виборців; 6) постановити окрему ухвалу про незабезпечення Центральною виборчою комісією принципів виборчого процесу, закріплених у статті 11 Закону України "Про вибори Президента України", та порушення конституційних прав громадян, закріплених у статтях 3, 5, 6, 8, 21, 38, 55, 69, 81, 103 Конституції України, які є несумісними з основними принципами діяльності Центральної виборчої комісії, зазначеними в статті 2 Закону України

"Про Центральну виборчу комісію", направити окрему ухвалу Президенту України та Верховній Раді України для вжиття заходів на усунення порушень Центральної виборчої комісії шляхом припинення повноважень всіх її членів. Заява підписана довіреною особою в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі Катеринчуком. Питомою ознакою асертивних актів у судовому дискурсі є їх докладність, адже в суді факти повинні бути викладені так, щоб кожне висловлення всіма учасниками процесу було сприйняте однозначно (саме так, як його розуміє мовець).

Асертиви можуть стосуватися суті справи, що розглядається судом (як у наведеному вище прикладі), та процесуальних дій учасників дискурсу, напр.: [голова в судовому засіданні:] *Суд може задавати [запитання] [вставка наша. – О.Д.] в любий момент.*

Асертивні акти реалізуються і на тих етапах судових слухань, де в мовленні суддів домінують інші види комунікативних інтенцій, наприклад, під час розгляду справи по суті, коли відбувається вивчення матеріалів справи і, відповідно, судді реалізують інтеррогативні або директивні висловлення. У таких ситуаціях використовуються асертиви-тлумачення з відповідними лексичними маркерами, напр.: 1) [представник скаржника:] *Ваша честь, відповідаючи на Ваше запитання, якщо Ви звернули увагу, мої пояснення стосувалися пункту першого і пункту другого зазначених змін.* [Суддя:] *Тобто Ви надаєте право іншим представникам давати пояснення* (використано асертивний маркер тлумачення *тобто*); 2) [представник скаржника:] *Відповідаючи на запитання суду, я зазначив, що мої пояснення стосуються пункту першого і пункту другого вимог, викладених у скарзі. Питання, яке зараз задається, стосується пункту третього цих вимог. Якщо суд буде наполягати, я можу свою думку висловити, але...* [Суддя:] *Будь ласка, слідує питання. Це означає про те, що він не може відповісти.* Різновидом асертивів є тлумачення висловлення учасника судового дискурсу йому самому, напр.: [суддя:] *Шановний представник, не треба коментувати: всім зрозуміло. Ви хочете з'ясувати, на якій правовій підставі він стверджує те, що він говорить. Для чого нам коментувати, скільки представників чи народних депутатів голосувало за цей закон? Нам це все відомо; [зацікавлений учасник процесу:] ...по-друге, я ще раз звертаю Вашу увагу на те, що зараз, даючи пояснення, я торкався лише питання першого і другого, а весь час представники ЦВК і представники зацікавленої особи задають питання по інших блоках. Колега Полудьонний, який спеціально підготував пояснення з цього питання, буде готовий ґрунтовно і чітко відповісти на всі ваші запитання з цього приводу. Якщо є потреба знов-таки далі...* [Суддя перебиває доповідача:] *Ну, будь ласка, Ви відповіли, що я не можу на це питання, буде відповідати слідуєчий.* Такі асертиви-тлумачення зазвичай вживаються в директивних контекстах, які мають на меті виправити помилку, якої припустився співрозмовник. Це відрізняє їх від власне асертивів і дозволяє визнати слушність того, що О.О. Селіванова, слідом за Дж. Остіном, виділяє їх як окремий тип мовленнєвих актів – експозитив ("тип мовного акту за ілокутивною силою; згідно з класифікацією Дж. Остіна, є виявом пояснення, доведення, визнання, припущення, тлумачення" [Селіванова 2006, 139]).

Тлумачення фактів, що мають юридичне значення, має бути максимально об'єктивним. Однак судді у таких мовленнєвих актах іноді вдаються до суб'єктивних оцінок,

напр.: [представник заявника:] *Шановний Роман Михайлович, скажіть, будь ласка, чи має право Центральна виборча комісія розглядати те... ті питання, які не проголосовані у порядку денному? Це стосовно шістдесят чотири звернення.* [Суддя:] *Будь ласка.* [Представник заявника:] *Шановний високий суд, якщо буде думка високого суду про те, що відповідь... моя відповідь на це питання необхідна для того, щоб встановити об'єктивно і неупереджено обставини цієї справи, я можу дати відповідь, але я привертаю увагу вашого суду, що шановний представник Центральної виборчої комісії просить мене виконувати повноваження Конституційного Суду України: надати тлумачення закону.* [Суддя:] *Ні. Роман М..., мова не йде про це. Ставиться питання, чи мала право Центральна виборча комісія розглядати скарги, тоді коли це питання не внесене у порядок денний? **От, я так зрозумів.*** Такі формулювання не можна вважати неприпустимими, однак вони є некоректними, особливо з боку голови в судовому засіданні, оскільки він, відповідно до норм процесуального законодавства, має забезпечувати об'єктивність судового розгляду.

Аналіз прикладів дозволяє стверджувати, що, на відміну від виступів зацікавлених учасників судового дискурсу, у виступах суддів практично не представлені ствердження та заперечення як види асертивних висловлень, а використовується лише констатація, метою якої є інформувати слухачів, та тлумачення, покликане пояснити, конкретизувати інші висловлення. Не реалізуються в асертивних висловленнях суддів сугестивні засоби впливу на аудиторію. Інформація переважно стосується фактичних обставин справи, з'ясованих до початку судових слухань, і нормативної бази. Такі висловлення зазвичай не є спонтанними, вони готуються заздалегідь і читаються. Цим зумовлені особливості їх мовного оформлення: 1) використання мовних засобів, типових для офіційно-ділового стилю; 2) часте використання термінів (переважно юридичних) та номенклатурних назв; 3) домінування складних речень; 4) вживання логічних зв'язок, типових для вираження причинно-наслідкових зв'язків; 5) дотримання норм української мови (зрідка трапляються орфоепічні, акцентуаційні та граматичні огріхи); 6) рубрикація тексту (номери рубрик озвучуються, а самі рубрики оформляються відповідними інтонаціями).

Отже, мовлення суддів за ілюкутивними характеристиками є багатограним, однак процесуальне законодавство й особливості комунікативної поведінки учасників судового процесу визначають часту реалізацію в ньому директивів, декларативів, інтеррогативів та асертивів і майже цілковиту відсутність експресивів та комісивів. Директиви і декларативи у мовленні учасників судового дискурсу через обмежений обсяг статті будуть нами розглянуті в наступних публікаціях.

Статья посвящена актуальной проблеме современной юридической лингвистики – определению коммуникативно-прагматических особенностей речи участников судебного дискурса. Рассмотрен один из типов высказываний по иллокутивной силе – асертивные конструкции.

Ключевые слова: судебный дискурс, иллокутивная сила, асертив.

The article is devoted to the problems of modern legal linguistics – determination of communicative pragmatic features of the participants of judicial discourse. One of utterances' types is looked upon considering illocutive force – assertive constructions.

Key words: judicial discourse, illocutive force, assertives.

Література:

1. *Губаева Т.В.* Язык и право. Искусство владения словом в профессиональной юридической деятельности / Татьяна Васильевна Губаева. – М.: Норма, 2004. – 160 с.
2. *Недашковская С.И.* Оценочное воздействие в судебной речи [Электронный ресурс] / С.И. Недашковская // Юрислингвистика-5: Юридические аспекты языка и лингвистические аспекты права. – Режим доступа: <http://irbis.asu.ru/mmс/juris5/r4.ru.shtml>
3. *Селіванова О.* Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
4. *Серль Дж. Р.* Классификация речевых актов / Дж. Р. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XVII.: Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 170–195.
5. *Сусов И.П.* Прагматическая структура высказывания / И.П. Сусов // Языковое общение и его единицы: Межвуз. сб. научн. тр. – Калинин: Изд-во Калинин. ун-та, 1986. – С. 7–11.